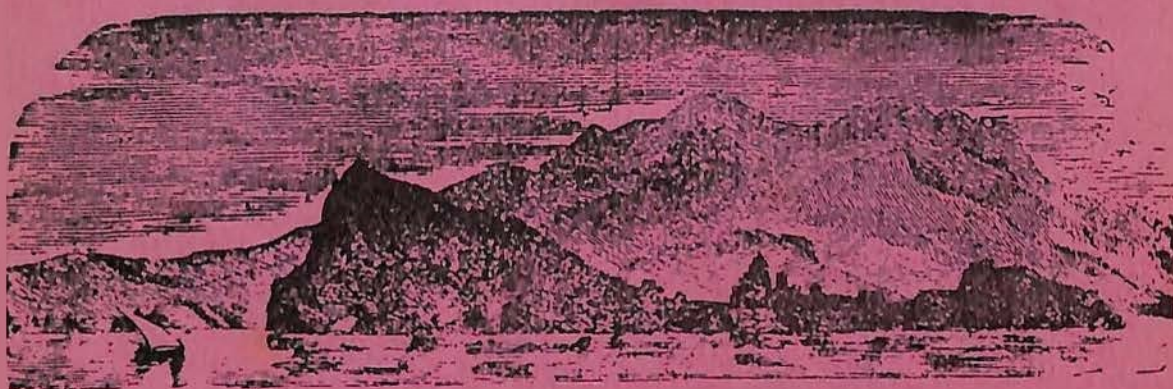

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Հ.Յ.Դ. ՎԵԹԵՐԱՆՆԵՐՈՒ ՖՈՆՏԻԹՅՈՒՆ 2

ՀԱՅԿԱԿ ԿՈՍՈՅԵԱՆ

ԶՈՐԱ ԱՆՁՆԱԶՈՀ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՂՋԻՆ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐԸ

1949

ՏՊ. ՀԱՐԱԶԳԱՅԻՆ

ՊԵՐՈՒԹ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Յ. Դ. ՎԵԹԵՐԱՆՆԵՐՈՒ ՖՈՆՏԻ

ՀԱՅԿԱԿ ԿՈՅՐՅԷԱՆ

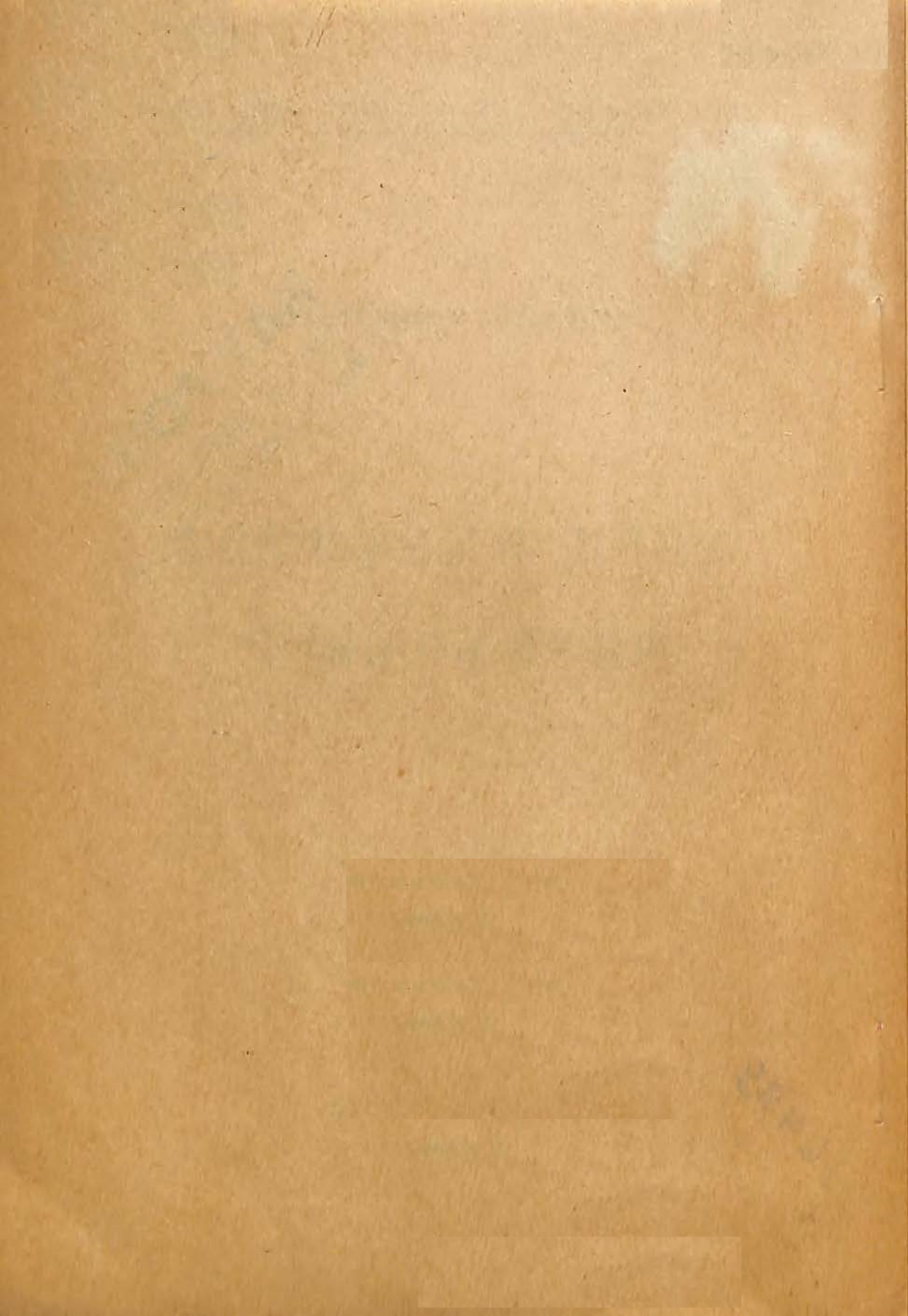
**ԶՈՐՍ ԱՆՁՆԱԶՈՋ
ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԸ**

1949

Յ.Դ. ՀԱՐԱԶԳԱՅԻՆ

ՊԵՐՈՒԹ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Նոր սերունդի ազգային դաստիարակութեան համար կենսական է տալ դրուագներ հայ ազատագրական շարժումէն:

Մեր երիտասարդները միշտ կը փնտռեն երկեր, որոնք նուիրուած ըլլան հայ ժողովուրդի մղած հերոսական սլաքարներուն: Ընդհակառակը կը խորշին պահպանողական տարրի «մեռանք, կորանք» պատմութիւններէն:

Իրական դէպք մըն է, որ այս գրքոյկով կը ներկայացնէ ընկ. Հայկակ Կոսոյեան՝ ուսուցիչը «ԶՈՐՍ ԱՆՁՆԱԶՈՂ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐ»ուն, գրի առնուած խոր յուզումով և գունագեղ ոճով մը:

Ուսուցիչ Կոսոյեան, այդ դէպքէն հաղիւտասնամեակ մը ետք, դարձաւ վարիչ դէմքը Վան Քաղաքամիջի ապստամբութեան: Ինչ կառկած, որ չորս անձնուէր հայորդիներու արիութիւնը տեղ մը գրաւած էր իրենց ուսուցչին հայդուկ դառնալուն մէջ:

«ԶՈՐՍ ԱՆՁՆԱԶՈՂ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐ» գրքոյկը կարդալով, ընթերցողը իր մտքի և հոգիի տե-

սողութեամբ կը փոխադրուի պատմական Աղթա-
մար, հոն կը հանդիպի Դանիէլ վրդ. Զատոյեա-
նին, Իշխանին, Վանի Սարգիսին և նահատակ-
ուած պատանի Յակոբին:

Հեղինակը շերմապէս շնորհաւորելի է, որ այս
գրքոյկով առիթ կ'ընծայէ մեր երիտասարդնե-
րուն անմար պահելու կրակը իրենց սրտին մէջ
և պատրաստուելու նոր զոհողութիւններու
ի փառս յաւիտենական հայրենիքին:

ԳԱՐՐԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ

ՉՈՐՍ ԱՆՁՆԱԶՈՅ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԸ

(Աղբամառայ դպրանոցի առակերտական կեանքից)

Մտասլացք դէպի Ռշտունիք.— Աղթամար կըղ-
զին ու վանքը.— Աղթամարայ թեմական դպրանո-
ցը.— Ծաղկազարդի կիրակին Աղթամարում.— Ալե-
զարդ վանականը.— Ֆէդայական խումբի մուտքը
կղզին.— Ծովապաշարումն ու կռուի երեք օրերը.—
Աւագ Բը.— Աւագ Գը.— Աւագ Դը.— Խումբը հեռա-
նում է կղզուց.— Թուրք զինուորների մուտքը դէպի
Աղթամար.— Պատանի Յակոբի սպանութիւնը.—
Հայր Պօղոսի հարցաքննութիւնը եւ նրա պատաս-
խանները.— Այց պատանի նահատակի շիրիմին.—

ՄՏԱՍԼԱՅՔ ԴԵՊԻ ՌՇՏՈՒՆԻՔ.—

Հայ Յեղափոխական շարժման ֆէդայական շրջա-
նը այնքան հարուստ է անձնագործութեան և հերոսու-
թեան բազմաերանգ դրուագներով, նրան ոգի և
շունչ տուող ազդակները բղխում են ժողովրդածին
ինքնանուիրման ակունքներից, դրոշմ ունենալով
գերազանցապէս մաքուր և անսակարկելի հայրենա-
սէրի բիւրեղ գաղափարականութիւնը միայն։

Կեանքի վտանգը՝ մահուան տհր չքանում էր
անհետ, երբ վայրկեանը պահանջում էր գործ կատա-
րել։ Այդ սրբազան պահին պատրաստ էին ժողովուր-
դի ծոցից ծնած ու սնած հայդուկ ֆէտայիները, նոյ-
նիսկ ծաղկափթիթ պատանիները, նետուելու վտանգի
յորձանուտը՝ երգով հեգնելու մահը։ Հայրենի գոհա-

սեղանին ի սպաս ուսման սեղանից պատանի կեանքերն անգամ յառաջ ընկան խլելու մրցանիչը յանուն ժողովուրդի ազատութեան ու Մայր Հայրենիքի փրկութեան սուրբ գործին:

Աղա՛տ հայրենիք, ազատ բոլոր տեսակի օտար տիրակալներից, ամեն տեսակի երկաթ-ոսկի շղթաներից ստրկաբոյր:

Եւ ահա այն ինչ որ գրի կ'առնեմ այժմ, կատարուած Աղթամարի դպրանոցի չորս պատանիների կողմից (պատիւ ամբողջ աշակերտութեան) ասկէ 42 տարիներ առաջ — ո՛չ վէպ է, ո՛չ յօրինուած պատկեր և ո՛չ էլ երեւակայական իրադրութիւն: Այլ իրապէս կատարուած Կենդանի Գործ, ժամանակի յեղափոխական դաստիարակութեամբ թեւաւորուած Սերունդի — Նոր Սերունդի մի անձնագործութեան սքանչելի դրուագ միայն, որն արձանագրել պարտ կը համարեմ, իբրեւ ժամանակակից ակնատեսի և մասամբ էլ մասնակից ներկայի:

Քառասուններկու տարի յետոյ, իբրեւ վտարանդի ի հայրենեաց, մտաթռիչք սլացքով կը թեւածեմ ամայացած Վասպուրական, իմ այն օրերի անմատոյց ու սիգապանծ Ռչտունեաց աշխարհը՝ փոռուած առ եզերք Վանայ ծովակին, մինչեւ ձորձորներն ու ծմակներն եզերող լեռնաշղթային, որոց վերեւ խօլական թափով թափառում են ոգիները իշխանի, Ռաֆայէլի և ուրիշ բազմաթիւ հայդուկների...

Ռչտունի՛ք... քօրան հին և նոր հերոսների:

Առինքնող հող ու ջուր, ադամանդակերտ յիշատակարաններով երկարածիգ մինչեւ դարերի աղջամուղջը: Դո՛ւ, ինչպէս փարոս լուսարձակ, իմաստաւորում ես մեր ուղին անցեալից երկարող մինչեւ Ապագան, և՛ այսօր և՛ վաղը:

Ռշտունի՞ք... բեկոր Հայրենեաց, որը ու զար-
նուած :

Ափսո՛ս, բիւր ափսոս որ այսօր Աճիւն ու Մոխիր
է սփռուած լիոններիդ ամենի, իսկ կածաններդ անա-
պատի իժերն են սողոսկում: Սակայն Մեր ու Վաղուայ
գալիք սերունդների հոգու մէջ կ'առկայծիս, իբրեւ Հայ
իղձերու կապոյտ փիւնիկ. ու վաղը պիտի յառնես
մոխիրներէդ նո՛ր, Ազատ Հայրենի Այգաբացով...

ԱՂԹԱՄԱՐ ԿՂԶԻՆ ՈՒ ՎԱՆՔԸ.—

Բզնունեաց ծիծղուն ծովու շուշան մանեակն է Աղ-
թամար կղզեակը, Ռշտունեաց լեռնաշխարհի ամրոցն
անմատոյց, շրջափակուած ջրային ջինջ կապոյտ պա-
րիսպով:

Աղթամա՛ր, Արարչի աչքերից վայր ընկած մի
կաթիլ արցունք, փոխարկուած ժայռի և ջրի: Յարա-
ժամ ծփանք ու խաղ, ալիք ու ժայռ գրկախառնուում
ինչպէս յաւերժահարսեր, սակայն երբե՛ք չեն միա-
խառնուում, լուծւում փրփրուն կոհակների մէջ:

Կղզու կրծքին կաթած է երկնուց աստղերէն վայր
ընկած Սուրբ Խաչ Վանքը Արծուցի: Նրա գմբէթը վեր
կը սլանայ իբրեւ բաշ Հայ Ճարտարապետութեան,
յատակագծով Գագիկաշէն, կառոյցով գեղակերտ: Նուա
ու ողկոյզ որմնանկարներով բարձրաքանդակ, ակնա-
զարդ գունեղ:

Նրա մէն մի պատկերից Աստուածաշունչն է խօ-
սում: Մարգարէները, Յիսուսն ու Առաքեալները մուրճ
բրիչով քանդակուած, ճարտարապետական յղացքով՝
հայատիպար խորհուրդով մեզ կը խօսին:

Մէկ հազարամեակից աւելի արծուի խոյանքով գալիս է կանգուն և դարերու ընդմէջէն նա եղած է ներշնչարան քրիստոնէական բագինի վեհութեամբ, պատգամելու մեզ հայ աշխարհի Յարութիւնը:

Նա ճշմարիտ պաշտամունքի ու հիացման յուշարձան է դարձել մեր դրկից քիւրտի համար, որի ժողովրդական բանահիւսութիւնը ունի սերունդից սերունդ փոխանցուած հետեւեալ պատկերաւոր ասացուածքը.

Դէրէ Աղթամարէ,

Տըչըտ հատա

Ախար զամանէ:

(Վանքն Աղթամարայ կը տեւէ մինչեւ աշխարհի վախճան):

Քիւրտ բաղդակից ժողովուրդը գուսաներգեր է Աղթամար կղզին սիրահար զոյգի երանգով՝ Լաւկէ Էրմանի (Հայ պատանի) երգախառն տաղերգութեամբ, որի մէկ տարբերակն է Յ. Թումանեանի մշակած «Աղթամար»ը:

Քիւրտ հովիւ խաշնարած ցեղը խոր ապաւորումով իւր բանահիւսական ստեղծագործութեան մէջ ականածու յարգանք և գնահատանք ցուցադրած է երկրի բնիկ տէր Հայի բարձր մշակութային կոթող՝ պատմական դարերի կեանք գգեցած վանքին ու կղզիին: Մեր ժողովուրդի քրիստոնէաշունչ ազգային վեհութիւնն ու գերադասութիւնք տիրականօրէն ազդել է քիւրտի ներաշխարհի վրայ, անկախ նրա ցեղային և կրօնական ներհակ ըմբռնումներից:

Այսպէս ծիծաղախիտ ծովու փրփրերախ ալիքներու դաշնակաւոր մեղեդիներուն մէջ օրօրուն Հայրենի Աղթամար կղզին ու վանքը պիտի մնան անխորտակ գաղափարի ներշնչարաններ... և՛ տյօմ և՛ վաղը:

Աղթամար... Գաղափար ու միտք դարերի միջից խօսող: Հայ ոգին բիւրեղացած, մշտավառ ատրուշան ծովու ծփանքներով անմար:

Թշնամու տրորող կրունկի տակ հեծող իմ հայրենի ժայռ ու կահակ, դէպի քեզ է սլա՞նում այսօր իմ էութիւնը տարաշխարհից:

Անո՛ւշ Աղթամար, թովի՛չ կղզեակ ու վանք...

Դէպի քեզ թող ձգտի նոր սերունդը, յար և անմար ոգով զրահաւոր, մի օր քեզ նուաճած գտնելու իր թեւերով, բաղուկով...

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԸ

1906—7 ուսումն. տարեշրջանին պաշտօնավարում էի թեմի նորաբաց Միջնակարգ Դպրանոցում, տեսչի օգնականի պարտականութեամբ: Այդ տարին Դպրանոցը գտնւում էր Աղթամար կղզու մէջ, տեղաւորուած վանքի հին ժառանգաւորացի շէնքերում, որոնք ծառայում էին սաների համար իբրեւ ննջարան և ճաշարան: Իսկ դասաւանդման համար օգտագործում էին հանգց. խաչատուր Կաթողիկոսի շինել տուած վեհարանի երկյարկանի շէնքի հինգ լուսաւոր սենեակները, ստեղծելով դպրոցական արդիական անհրաժեշտ յարմարութիւնները, որոնցից զուրկ էր վանքի հին ժառանգաւորացը:

1907—8 երկրորդ ուսումն. շրջանին, դպրանոցը տեղափոխուեցաւ կղզուց դուրս, Ախավանքը, որ գրտնըւում է Աղթամարայ կղզու հանդիպակաց ցամաքաւերին: Դուրսի տանը կամ Ախավանքում գտնւում էր Կաթողիկոսարանի յատուկ յարկաբաժինը ուր ապրում էր Կաթղ. Տեղապահը, միաբան երկու վարդապետ.

ների հետ: Այստեղից ղեկավարում էին թեմի ազգ. հոգեւոր իշխանութեան թէ վարչական, թէ կրօնական գործերը ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան կանոնադրութեան:

Ախավանքում գտնւում էին վանքի ընդարձակ ագարակը, տնտեստունը իւր բոլոր բաժանմունքներով. — հողագործական, կաթնատնտեսական, լծկան ու կաթնատու կենդանիների ու ոչխարների հօտերով: Զոյգ ջրաղացները, մէկ նորատունկ պտղատու մեծ այգի, ուռուսու այգի (*) անուշով ծանօթ:

Ախավանքը ծովափին լինելով ունի հրաշալի և օդասուն դիրք, տեղ-տեղ ծովափից 10—25 մէթր միայն հեռու:

Նա թաղուած է իր շրջապատի ընդարձակ և դարեւոր ընկուզենիների, զանազան ծառ ծառատանների պուրակների մէջ, միշտ կանաչ, միշտ հովասուն:

Ունի մշտահոս առատ առու-առուակներ, որոնց ակունքը եղիրով լեռնաշղթայի ստինքներն են, անուշահամ, սառնորակ: Օր ու գիշեր ոռոգելով վանքի հանդէն սւ արտօրայքը, այգին ու բանջարանոցը, աշխատցնելով զոյգ ջրաղացները, խոխոջելով կը թափին ծովը Աղթամարայ:

Գարնան և ամրան ամիսներին Ախավանքը իրական դրախտի մի պատառիկ է փռուած մռնչող ու

*) Արեւելեան պատերազմին 1878 թ. մի ուս գինուր գերի բնկնելով կը յաջողի նողոպրիլ ու ապաստանիլ Աղթամար: Այսեղ կը կապուի վանքի հետ. ել չի վերադառնար իր հայրենիք: Այս ուսը անվարձ ինքն իրեն կը հուիրէ վանքին: Տնկում եւ մեակում է մի ընդարձակ այգի, ծովի եզերքին, բարձր քարափին: Այս այգին իր աճուցով կոչւում է ուռուսի այգի:

մնչող ծովափին, հազար լեզու թռչնոց ճռուողիւնով համերգուած . . .

Ահա այս ծովահայկաց հովասուն վայրում, 1905 թ. հիմնադրուեցաւ, Լեռնապարի Դաշնակցութեան անդրանիկ ղեկավար՝ Ազատութեան Զինուոր*), Խշխտանի ցուցմունքով թեմի դպրոցական երկյարկանի շէնքը, որն իր ժամանակին արժէքաւոր նշանակութիւն ունեցաւ թեմի կրթա-մշակութային գործին, նպաստելով ժողովրդական զարթոնքին և յեղափոխական սերունդի թէ դաստիարակչական, թէ՛ մարտական գործին:

Ուսման տաճարի երկյարկանի շէնքը բաղկացած էր 16 մեծ, լուսաւոր և օդասուն սենեակներից, 8-ը առաջին յարկը, միւս 8-ը վերի յարկաբաժինը, իրենց մէջ ունենալով երկու ընդարձակ և շայն սրահներ, որոնք ի հարկին օգտագործւում էին աշակերտական ներկայացումների համար, ստեղծելով բնական յարմարութիւններ:

Թատերական ներկայացումները Ռչտունիքում առաջինը պատկանում է Աղթամարի նոր դպրանոցին, որ Դաշնակցութեան չինարար ջանքերով, գալիս էր փոխարինելու վանքին հին ժառանգաւորացին, սրանից մէկ քառասնամեակ առաջ:

Նոր Դպրանոցը գիշերօթիկ էր. աշակերտները հաւաքել էին թեմին պատկանող բոլոր գլխաւոր գաւառներից, Շատախ, Մոկս, Հայոց-Ջոր, Գաւաշ, Կառկառ, Խիզան, Սպարկերտ, Ողմ, Մարմտանք և այլն: Յռանձին ընտրութեամբ առնւում էին առողջ և

*) Լեռնապարեան իր գործունեութեան մեջ Խշխտանքիւր բոլոր զօրքիւնները կ'ըստորագրէր այդ կոչումով:

ԻՇԽԱՆ (1882—1915) Լեռնապարի հայդուկ ղեկավարը
(Նկարուած 24 տարեկանին վանի մէջ)

քնդուող նկատուած մանուկ պատանիները, Գիշերօթիկների թիւը 60—70ի մէջ էր: Հազիւ 10—12 հոգի թոշակատուներ. մեծ մասը սովորում էր վանքի հաշւոյն: Սաների բոլոր պէտքերը, գրական, սնունդը, հագուստը, պաշտօնէութեան վճարումները կը հոգացուէին Աղթամարի հասոյթներով ու յատկապէս Փութկու Ս. Գէորգ վանքի ժողովարարութիւնից գոյացած գրամական եկամուտից. շնորհիւ Իշխանի ձեռք առած ազդեւ միջոցներին, տարեկան 250 օսմ. հնչուն ոսկիի մի գումար տալիս էին Փութկու վանքի ժողովարարները: Նիւթապէս ապահովուած դպրանոցի նպատակն էր Միջնակարգի լրիւ աստիճանին լրացնելով, իր թեմի գաւառներին հասցնել կրթական հասարակական գործիչներ, առաջին առթիւ: Այս ունենալ գիւղատնտեսական բաժինները, գործնականօրէն վարժեցնել աշակերտներին արդիական հողամշակման, կաթնատնտեսութեան ու մեղուապահութեան ճիւղերի հետ:

Աղթամարայ հին ժառանգաւորաց դպրոցի այս ձեւափոխումը կատարուեց Դաշնակցութեան ջանքերի շնորհիւ 1905—6 ուսումն. տարուց՝ առաջին տարին կղզու մէջ և յաջորդ 1906—7 տարեշրջանից սկսած գրսի Տան՝ Ախավանքի նորակառոյց շէնքի մէջ:

ԾԱՂԿԱԶՈՐԴԻ ԿԻՐԱԿԻՆ ԱՂԹԱՄԱՐՈՒՄ

1907 թուին Մարտ 29 (նոր տոմար) Ծաղկազարդի կիրակին, ազատ եւ գաւառացի պատանիների համար գրաւիչ օր լինելով, դպրանոցի վերի կարգի պատանիների փափաքով ուզեցինք լինել գարնան առաջին կանաչութիւնը հագած գրաւիչ կղզու վրայ,

զբօսնել պճնած ցամաքամասում, վերապրել մէկ տարի առաջ այդտեղ անցուցած դպրոցական կեանքի մեր երէկը:

Ծաղկազարդի նախընթաց շաբաթ երեկոյ նստեցինք փոքր մակոյի մէջ: Կարճ ըոպէներէից յետոյ պատանի թիավարների, վարժ ու համաչափ շարժումով, դուրս եկանք բաց ծովը: Մեր մակոյկը կենսութեամբ խինդ ու ծիծաղով բեռնաւորած, օրօր-շորոր կը սուրար մուգ կապոյտ ալիքների վրայ, դանդաղասլաց թռչունի արագութեամբ, դէպի աղջամուղջի դիրկը նիրհող կղզին:

Յաջորդ օրուայ մեր ծրագիրն էր, մէկ անգամ էլ չըջիլ ամբողջ կղզին, բարձրանալ Բաֆֆու ժայռի կատարը, հոն վայելել մեր թեթեւ նախաճաշը, դիտելու և արբենալու զմայելի դարնան առաջին հով ու զովի մէջ, բնութեան չնաշխարհիկ, կախարդական համայնապատկերը՝ Վասպուրական աշխարհի: Սիփանից Նէմրուծ, Գրգուռ, Եղիրովի ձիւնապատ լեռնագագաթները՝ ամպածրար, Արտօ գագաթը ծովու հայելու մէջ նայող հսկայի պէս. Արեւելքում մշուշապատ լեռնահովիտն Հայոց-Ձորի, ապա Շամիրամաբերդը ու դաշտը Վանայ, Արծուաբոյն Վարազը... Բոլորը, մէկ քանզմէկ նկարչական, ծովու ծփանքների ու ալեաց վէտվէտումների մէջ՝ կարօտ վրձինի ու ներկի կենդանագրութեան:

Յետ այնու ծովային զբօսանք կատարել մօտակայ Առ Տէր կղզեակը, որ տարուայ ապրիլ և մայիս ամիսներին իւրայատուկ փարթամ բուսականութեամբ, Սիվտակ Բանջարի ու Պօղիկի աճեցուն խտութեամբ հազար երամ վայրի թռչնոց համար թուխսի և ձագահանման պատասպարան է: Այս մենաւոր կղզեակը թռչնարնակ, իր ջինջ եթերակամարով, արտասուքից

աւելի յստակ ծովու ջրերով, ունի վայրի մի առինքնող նկարչութիւն: Այնտեղ ծովու ալիքները անշաղար կը ծնծնն, կը շոյեն ու կը համբուրեն կղզու ժեռ ափերը, բայց բնաւին չեն պղտորիր, չեն սղմոտիր, որքան էլ զայրագին լինին ալիքների մոռունչները:

Այո՛, մէկ անգամ էլ, (և այժմ խորհում եմ վերջինը եղաւ այդ) պատանի աշակերտներուս հետ զրուցել ու կենդանի տպաւորութեամբ արձանագրել նրանց հոգու և սրտի ներաշխարհում՝ հանճարեղ Աղօթաւոր բանաստեղծի, Գրիգոր Նարեկացու միստիք ապրումները, տենչերն ու գերերկնային մտասլացումները «Վերստին յաւելուածի» սարսուռով օծուն... «Ծով ծիծաղախիտ ծաւալանայրի» քնարերգուին:

Իմ այս մտախոհերի մէջ ցանցուած, մեր պատանի մակոյկավարները թիերի ճողփիւնով յառաջ կը թռցնէին նաւակը իաղաղ ալիքների ուսերի վրայով: Պատանի աշակերտները լիակուրծք երգում էին բնաշխարհի ժողովրդական, սղգային երգեր, — «Երբ ալեկոծ», «Ձայն տուր ով ծովակ», «Մենք անկեղծ զինուոր ենք», «Նաւակին մէջ հայ պատանին»...

Մեր շուրջը թանձր մթութիւն էր, իսկ երկինքն էլ աստղազարդ:

Երկու ժամ տեւողութիւնից յետոյ մենք մեզ գրտանք Աղթամար կղզու փոքր նաւահանգիստը, ուր եկել էին կղզեբնակ տիրացու մոնթերն ու ծառայողները: Նրանք լսել էին երգի ձայները, ծովու բացերից հասած կղզու անդորրութեան մէջ ապրող բնակիչներին:

Այդ տարին կղզու բնակչութիւնը տաս հոգուց աւելի չէր: Դպրոցի տեղափոխութիւնից վերջ, այնտեղ ապրում էին երկու վանականներ՝ Հայր Պօղոս վրդ.

Ա Ներսէս վարդապետ, երկու ծեր տնտեսուհիներ, ֆիւսները տիրացու սպասաւորներ:

Բոլորս երգ ու ծիծաղով մակոյկից դուրս նետուեցինք ափը, աշակերտներից երկուքը նաւակը գրկելով դրին ափին, ապա նաւահանգստի գառիթափից ուրախ ձայներով առաջացանք միաբանական երկյարկանի շէնքի պատշգամբ: Այնտեղ մեզ բարեւեց Հայր Պօղոսը, իրեն յատուկ զուարթ խօսքերով:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԼԵՋԱՐԴ ՎԱՆԱԿԱՆՔ

Աղթամարայ միաբանութեան ամենից տարէց այս վանականը, եօթանասունից ոչ պակաս, մի վերին աստիճանի բարի, աղօթասէր, խաղաղ ու խաղարար անձ էր, զուարթախօս ու կատակասէր: Հասակով բարձր, ճեփճերմկած մազերով, սպիտակափառ աճուն մօրուքով, որ դեռ նոր սկսած էր նստրանալ: Սուր և ուժեղ տեսողութիւն ունէր, ակնոց չէր զործածուի: Պատկառազդու արտաքինի հետ միաժամանակ թեւթեւ և արագաշարժ էր: Նա վերջին շառաւիղն էր վանական հին սերունդի և նրա էլ վերջակէտը եղաւ: Նրա սիրած գրքերն էին մի հնամաշ աստուածաշունչ, շուշփայով փաթթած, Նարեկ աղօթագիրքը ու պատմագիրներից Թովմա Արծրունի և Խորենացի: Նա հայրենասէր էր, հաւատարիմ իր եկեղեցուն ու ազգին: Այս երկուսից դուրս ուրիշ ներկայան բան չտեսայ նրա մօտ:

Կեանք ապրած ու տեսած մարդ էր, քսանհինգ տարիներից ընդունել էր կուսակրօն վարդապետի կոչումը, վարել թեմի մի քանի վանքերի վանահօր պաշտօններ: Հինգ մօտի նման ճանաչում էր կաթո-

ղիկոսական թեմը, գիւղերը, վանքերը իրենց կալուածներով. հայ ու քիւրտ ժողովուրդներին, իրենց կենցաղային հարեւանական պայմաններով, ծանօթ քիւրտ ցեղերին ու բէկերին: Վարժ էր քիւրտ խօսակցական լեզուին:

Նա մասնակից և գերակատարներին է եղել Աղթամարի վանական ներքին պայքարներին, երբ Խաչատուր Շիրոյեան եպիսկոպոսը դաւադրօրէն կաթողիկոս կ'օծուի, այն ժամանակ երբոր կ'ըսպանուի Տէր Պետրոս-Բիւլբիւլ կաթողիկոսը Փշաւանց գիւղում Գաւաշի ցեղապետ Կուլիխան պէկի ձեռքով 1864 թ.:

1906 թ. երբ ղինքը առաջին անգամ տեսայ, նա իր յաւաջացած տարիքի հետեւանքով տաս տարուց աւելի էր որ ապրում էր կղզում, որտեղից չէր սիրում ոտք դուրս ձգել: Կղզու մէջ իմ բնակած սենեակը կից էր Հայր Պօղոսի ննջասենեակ տաանձնարանին: Ստեղծուած էին առիթներ, երբ նա պատմում էր իր ապրած օրերի զանազան դէպքեր, պատահարներ եւայլն:

Հայր Պօղոսը, իր տարիքին յատուկ կշռադատող մարդու տրամաբանութեամբ բարձր էր գնահատում խմորուող յեղի. աշխատանքները: Կեղեքուող, հարըստահարուող և յանիրաւի հալածուող հայ ժողովուրդի համար բարեբար էր համարում յեղափոխական աշխատանքներին փարած հայորդիների ջանքերը: Արդար հիացմունքով էր խօսում Խրիմեանի մասին, նրան համարում Աղթամարցի, Աղթամարում վարդ. ձեռնադրուած լինելով: Խրիմեանից անբաժան էր Բաֆֆին, որի մասին պատմելիս թմբկահարում էր վանական վերարկուի մէջ պահուած ձեռքը, ուղղում ցուցամատը դէպի կղզու հիւսիս բարձրացող քարաժայռը — Բաֆֆու քար —, որ եղել է ներշնչարան վիպասան-բանաստեղծի համար:

— Է՛յ ջահէլ ջիվաններ, որ ուխտի կուգաք մեր կղզին, մեր վանքը, առանց Րաֆֆու քարի գլուխը բարձրանալու մի՛ վերադառնաք ձեր տուները, ասում էր այս ծերուկ հոգեւորականը աղդող շեշտով։

Հայր Պօղոսը Հայդուկ Իշխանին կոչում էր «թըւլընքով (հրացանով) կաթողիկոս Մեծի Տանն Աղթամարայ», որ եկել է ժողովարհներու կրօնապետ կաթողիկոսին՝ շրջապատող շնագայլերից զէնքով պաշտպանելու հօտը։

Նա սաւր հիւմորով պատմում էր իր առաջին ծանօթութիւնը մօրուքաւոր իշխանի հետ, որ դեռ չատջահէլ էր, դեղնակտուց։ Առանձին գուարթութիւն կը ծաւալէր Հայր Պօղոսի աստուածշնչական դէմքին, երբ պատմում էր թէ ինչպէս հազիւ մի քանի ամիս ոտք դրած էր լեռնապարը ու այցի եկած կղզին. մի անգամ իր մօտ կը կանչէ Հայր Պօղոսին ու կը հասկացնէ նրան, որ մի գումար նուիրարբերէ կաղմակերպութեան գործին։

— Մեր պ. Իշխանը, ասում էր Հայր Պօղոսը, էնպէս էր համոզուած, թէ Աղթամարայ մեր վարդապետները էջմիածնական միաբանների նման գումարներ, դեղին օսկի ունին դիզած։ Մի անգամ, երբ թէյ էինք խմում միասին, ինձ ևս ասաց — Հայր Պօղոս, քեզ նշանակել եմ 30 ոսկի, որ պիտի վճարես, հա՛... չըլնի ականջի ետեւ ձգես։

— Է՛, եթէ չվճարեմ ի՞նչ պիտի լինի, էլ չասի թէ չունիմ։

— Ի՛նչ պիտի լինի, պիտի տաս, թէ չէ վերջը լաւ չի լինիր։

— Ասի չատ քարի, միւս գալստեանը 30 ոսկին հազըր (պատրաստ) կըլինի։

Մէկ քանի ժամանակ յետոյ, երբ պր. Իշխանը

իր խումբով կղզին եկաւ, վերցրի ունեցածս հոգեպահուոր 3 ոսկի և 10 մէջիտ փող, տարայ քիսայով (քսակ) դրի սեղանին վրայ: Ահա իմ ունեցածս, պր. Իշխան, Հայր Պօղոսի փարէն էսա, բանիդ կըգայ էսա, բանիդ չիգայ էսա:

Իշխանը ժպտալով վերցրեց քսակը, առանց նայելու ինձ յանձնեց ասելով.— Հա՛յր Պօղոս, ես քեզ փորձեցի, մենք պէտք չունինք: Հիմա էդ մաշած վերարկունդէն ձգիր, մէկ նոր ֆարաճա կարել կուտամ Շատախից բերածս շալերից, կը հագնիս և էջմիածնական հայր սուրբների պէս օրօր-չորոր ման կուգաս...

Ահա այս զուարճախօս անցուդարձը Պօղոս հայր սուրբը կը պատմէր զուարթութեամբ, բոլորը խտացրած յօրինել էր մի սրախօս քառեակ, իբրեւ թէ Իշխանը ասած է յանգաւոր.

Հա՛յր Պօղոս

Եկուր հոս

Տուր երեսուն Օս (Օսմ. ոսկի)

Եթէ ոչ կընկնիս փոս:

Այժմ քառասուն երեք տարիներ անց, խոր յարգանքով կը մտաբերեմ բարեսիրտ Պօղոս Հայր սուրբին. մտապատկերիս մէջ այժմ վերակենդանացած գծուամ է նրա պատկառելի դէմքը, հի՛ն հի՛ն հաւատն ու բարքն մարմնաւորող հայ վանական տիպը:

Նա Աղթամարայ վանական միաբանութեան վերջին շառաւիղը եղաւ. միաժամանակ և վերջակէտը, երբ 1915 թ. վերջնականապէս ամայացաւ կղզին իր դարերի ազգ. հոգեւոր կեանքից և ուր հաւատարիմ իր ուխտին, սրախողխող թշնամու սուրբից իր մահը գտաւ, ինչպէս նահատակ՝ հայրենի սուրբ հողի վրայ:

Պօղոս Հայր սուրբը, ամենայն օր, արչալոյսին

վաղ, արտորանօք կ'ըշտապէր Արծրունակառոյց Տա-
ճարն Աղթամարայ, կը ղողանջէին զանգակատան զան-
գակները (*) քաղցրալուր մելոդիայով, մինչ մեր
Հայր սուրբը հաւատքով խունկ ու մոմով կ'աղօթէր
համայն աշխարհի խաղաղութեան համար, ամբողջ
մարդկութեան սիրոյ և եղբայրութեան համար, ապա
նաեւ իւր Հօտի երջանկութեան, նրա փրկարար ա-
ղատութեանը իրենց ջահէլ կեանքերը նուիրաբերող
զինուորեալ մանկանց համար...

Ահա Հայր Պօղոսի հիւրընկալ ցուցմունքով մենք
տեղաւորուեցանք երկու սենեակների մէջ: Մեզ տունին
մի սովորական պարզ ընթրիք՝ հաց, պանիր ու մա-
ծուն, որից յետոյ պտոյտի ելանք դէպի Կարմիր և
կեղեցու ծայրի հարթավայրը, կղզու արեւելակողմը
ծովի մակերեսից մօտ 30 մէթր բարձր:

ՖԷԴԱՅԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԻ ՄՈՒՏՔԸ ԿՂԶԻՆ

Կէս գիշեր անց էր, լուսաբացի մօտ, կղզու ըս-
պասաւորները հեռուից լսուող ձայնի եղանակից ար-
թըննալով յայտնեցին թէ նաեւ մօտենում կղզուն:
Ամենայն հաւանականութեամբ եկողները յեղափոխա-

*) Այս զանգակներից մեկը վերջին անգամ տեսայ,
(1915 թ. Վասպ. գաղթից յետոյ իբրեւ կողոպուտ հասել
էր Ասրպասական) Թաւրիզ քաղաքի շաբաթապահների
դպրոցի բակում կախուած: Ասեմեփաթների միսիոներ գը-
նել էր եւ գործածում էին իրենց դպրոցի համար: Զան-
գի վրայ կար Աղբամարի վանքի սեփականութիւն հաս-
տատող ծուլածոյ, բարձրաւանդակ գրութիւն հայ տառ-
բով: Յետոյ ի՞նչ եղաւ՝ ինձ յայտնի չէ:

հաններն են, դատելով երգի ձայներից և գիշերուայ այդ պահից:

Բոլորս վեր ելանք, հաղնուեցինք ու իջանք նաւահանգիստ, ուր Հայր Պօղոսը աշխոյժ աշխոյժ կեցած էր ջրի ափին: Նա եւս առաջ որ եկողները մեք տղաներն են անպատճառ, Ծովի այդ կողմում, Թաւար Թագուհու կէս ջրամոյն կզգեակի մօտով, մթութեան մէջ ուրուագծուեց առագաստը պարզած մինաւ, որ դանդաղօրէն իջեցնելով առագաստը հասաւ նաւահանգստի բերան: Նաւահանգստի քարերի վրայ զուրս ցատկեցին զինուած մարդիկ, արագ և ճարպիկ շարժումով: Նաւը կարգադրութիւն ստացաւ իսկոյն յետ վերադառնալ: Շուտով յայտնի եղաւ որ Սարգիս Բարսեղեանն (*) էր (Յեղափոխական անունով Շամիլ) իր խմբի հետ եկողը, բոլորը 7 հոգի: Մեր պատանի աշակերտները, ծանօթ բոլորի հետ, միախառնուեցին խմբին. վերցնելով զոչ ծանրութիւններ շտապեցինք միաբանութեան ազատ սենեակները, ուր տեղաւորուեցին: Պարզ եղաւ, որ այդ օրերին լուրջ հետապնդման առարկայ էր Սարգիսն իր

*) 1906 թ. Աւետիկ վերջը, երբ Իսխանը իբրեւ պատգամաւոր մեկնեց մասնակցելու 7-րդ Ղնդհ. Ժողովին, նրա բացակայութեան միջոցին Սարգիս Բարսեղեանը ստանձնեց լիճնաւաւարի կազմակերպութեան դեկավարութիւնը: Ու այդ պատճառով, մտնելով փափկակազմ, բարձր կրթութեամբ մասնորական ոյժը, պէտք էր տեսնել թէ ինչպէս տանում էր Ֆեայական կեանքի ծանր բեռը, դաժան զրկանքները, հետիոտն եղելով Ռեւոլյուցի. Մոկսի, Շասախի անդնդախոր ձորերը, կածաններն ու առապարները: Առ ոչինչ համարելով լեռնապարի ցուրտն ու ձմեռը, բուքն ու սառնամանիքը:

Վառնայ Մարգիսը կամ Մարգիս Բարսեղեան (Շամիր)

խումբով և կատարած աշխատանքներով, որ կատարում էր նաեւ քիւրտ ժողովուրդի վստահելի խաւերում: Նա իր խումբով այդ օրերին շրջում էր Մոկսում և Շառախում, վերադարձին Գաւաշում խմբի ղինուորներից մի մասին ուղարկում կարկառի շրջան, իր հետ պահելով վեց հոգի, որոշում է գաղտնի մըտնել Աղթամար կղզին, այդ կերպ թէ իր հետքը կորսնցնելու և թէ ապահով վայր հանգստանալու համար, մի առժամանակ:

Վանքի սպասուորները տաք ջուր պատրաստեցին, բոլորս նստեցինք թէյի, միայն չկար Հայր Պօղոսը. սա սովորութիւն ունէր, երբ խումբը գալիս էր

կղզին, ինքը յօժարակամ ստանձնում էր հսկողութիւնը, չրջում կղզու փերը, ասելով. — Տղանե՛ր դուք բէգարած կը լինէք, հանգստացէք ապահով, մենք կը կատարենք պահակութիւնը: Արդարեւ այդ արթուն հոգեւորականը՝ ամենաքաղցր պարտականութեան մէջ կ'ըջգար իրեն, կատարելով փորձ և արթուն հսկողութիւն ամեն անգամ, երբ ֆէդայական խումբը կղզին կուգար:

Խումբի այս անսպասելի այցելութիւնը իմ աշտակերտների համար անակնկալ էր. մէկ տարուց աւելի էր որ նրանք առիթ չէին ունենար զինուած խմբի ներկայութիւնը վայելել, չրջագայիլ, զրուցել ծանօթ հայդուկների հետ: Ծանօթանալ զէնքի վարժութեան և մաքրելու, դասաւորելու աշխատանքին: Մեր պատանիները միաձուլուած էին նրանց հետ, կարծես մի երազանք ունէին, դպրոցի ընթացքը աւարտելուց յետոյ, զինուորագրուել ֆէտայական գործոն աշխատանքներին: Ռումբ, փամփուշտ, հրացան ուսած նըւերուել ժողովրդի և հայրենիքի ազատագրութեան սուրբ գործին:

Ծաղկազարդի այդ առաւօտը ազատ ու համարձակ մեր պատանիները չրջագայում, զրուցում ու երգում էին խմբի հայդուկների հետ: Միայն Սարգիսը զբաղուած էր նամակագրութեամբ, որի աւարտումից յետոյ փակեց մի երկու նամակածրար, կընքեց ու հասցէագրեց Շամի Կ. Կոմիտէին:

— Դէ՛, տղերք, շուտ նաւակով հասէք Խորգոմ, այնտեղից մեր ուրացույ Պետրոսից ստացէք Վանից եկած կապոցները, նամակները և արագ դարձէք յետ:

Սարգսի այս խօսքի վրայ վառքի սպասաւոր Նիրսէսը, որ վարպետ և հմուտ էր նաւելու գործին, իր հետ վերցնելով մեր աշակերտներից 4 հոգու, իջաւ նա-

շահանդիստը: Մտան մեր փոքրիկ մակոյկը, կենտրոնաբարձ
 ժպտուն թիավարեցին դէպի Հայոց-Ձորի Խորգում գիւ-
 ղի ուղղութիւնը, կղզու դէմ յանդիման արեւելք՝
 Մենք մնացողներս Կարմիր եկեղեցու հարթութեան
 վրայ կեցած, բարի՛ ճանապարհ, շուտ վերադարձէք
 կ'ազազակէինք: Մակոյկը կարճ միջոցից յետոյ դար-
 ձաւ մի փոքր կէտ, միայն շողուն փայլին էին տալիս
 ջրից վեր բարձրացող թիերը՝ մեր տեսողութեան:

Վանի և լեռնապարի միջեւ ստեղծուած էր սուր-
 հանդակային կապի իւրայատուկ մի գիծ այսպէս: Յե-
 ղափոխական նամակներ, գրականութիւն (թերթեր և
 գիրք), նաեւ զինական միջոցներ, նայելով իրենց ըս-
 տիպողականութեան, արագ կամ շտապ, ճամբայ կը
 հանուին յատուկ թղթատար սուրհանդակների միջո-
 ցաւ: Այգեհատանից, Բերդակ, Կինդանանց, Արտամես
 գիւղերով ապա Խորգում, ուր հին գործիչ, Ուրացող
 Պետրոս անունով, կ'ընդունէր առաքումները, կը պա-
 հէր, մինչեւ Աղթամար կղզուց (որի ծածկանունն էր
 Ս. Հեղինէ) հասնէր նաեւ (ծածկանունն Աղաւնի) ա-
 ղաւնին և տեղափոխէր կղզին: Եւ ընդհակառակն կը
 կատարուէր կղզուց նոյն գծով Այգեհատան: Չպատա-
 հեցաւ ո՛չ մի դէպք որ վտանգուէր յեղափոխական
 այս գիծը իր փոխադրական երթեւեկի միջոցին: Յիշ-
 ուած գիւղերի մէջ կուսակցական կազմը պարտաւոր
 էր եկած ծրարը կամ նամակը անմիջապէս ճամբու
 հանել միւս գիւղը, առանց յապաղումի:

Կէսօրից յետոյ վերադարձաւ մեր նաեւկ-Աղաւ-
 նին բերելով իր հետ զրկուած թերթերի կապոցներ և
 նամակածրարներ, որոնք յանձնուեցան Սարգսին: Ա-
 ռատութեամբ ստացոււմ էին Թիֆլիսի «Յառաջ» կամ
 «Ալիք» օրաթերթերը, նաեւ լոյս տեսնող հատորներ
 ու պրօչիւրներ:

Այսպէս մենք այդ օրը չունեցանք մեր նպատակադրած զբօսանք պտոյտը: Մայրամուտը մօտ լինելով պատրաստուեցինք թողուլ կղզին և լուսով հասնիլ Ախավանքը, մեր դպրոցական կայանը:

Սարգիսը մի երկտողով, յանձնարարում էր Դանիէլ վարդօին նաւակը յետ ճամբել պարէնով միասին:

Երբ հասանք դոսի առն, արեւը մայր մտած էր, աշակերտներին պատուիրուած էր կղզու հիւրերի մասին լուռ լինել և պահել դադտնապահութիւն իրենց ընկերակիցներին: Ծովափ դուրս գալով աշակերտները զրկելով նաւակը քաշեցին ու դրին աւազի վրայ, ինչպէս սովորութիւն էր:

Դանիէլ Հայր սուրբին տուի տոմսակը, և յայտնեցի բերանացի որ սպասում են նաւակին, քանի որ ներսում ոչինչ չունին: Վարդապետը ամեն պատրաստութիւն սկսեց տեսնել, որ գիշերով դասաւորէ նաւակում՝ առաւօտ զրկելու համար:

Սակայն գիշերը այլ անցքեր տեղի ունեցան, որոնք հաշուի առնուած չէին և դժուար նախատեսելի:

Ոստանի Գայմազամութիւնը լրտեսների միջոցով ստոյգ տեղեկութիւն ստացել էր որ Ֆէտայիները խուժքը կիրակի օր մտել է Աղթամար կղզին: Այդ մասին հեռագրական կապով արագ հաղորդել Վանի կեդր. իշխանութեան, որ անմիջապէս ձիաւոր զինուած ոյժեր Վանից ճամբու էր հանել դէպի Ոստան, հրահանգելով միաժամանակ մինչեւ կարճկան եղող նաւահանգիստները ու կայանները առնել ուժեղ հսկողութեան տակ, որ ո՛չ մէկ նաւ տեղից չշարժուի. ամեն կէտում հաստատել զինուած ձիաւոր պահակախումբեր:

Ահա նոյն Ծաղկազարդի կիրակի օր կէսօրից՝ իշխանութիւնը արագութեամբ շարժման մէջ դրած էր

հարկ եղած ոյժերը պաշարման օղակի մէջ առնելու Աղթամար կղզին։

Կիրակի լոյս երկուշաբթի, արշալոյսից շատ առաջ իմ ննջասենեակ մտաւ Դանիէլ Հայր սուրբը գիշերաքղզբստով, յայտնեց թէ երկու սպաներ 25 ձիաւորներով մտան ներս։ Մէկը առանց հանգստանալու մի տասնհակի հետ գնաց Նոր-գիւղ Մոխրաբերդ։ Սարգիսը մատնուած է և կառավարութիւնը հաստատօրէն նրա կղզում գտնուելը գիտէ։ Միակ փրկութիւնը փոքրիկ նաւակը ներս փախցնելն է. և այդ կարող են անել միայն մեր աշակերտները։ Առանց յապաղման միատեղ մտանք մեծահասակ աշակերտների ննջասենեակը, ուր խշտիակների վրայ սաները պառկած էին։ Մեր յանկարծական մուտքից համարեա բոլորը արթնացան։ Վարդապետը անմիջապէս ասաց հետեւեալը.

— Տղանե՛ր, Սարգիս իր խմբով կղզումն է. կառած վարութիւնը գիտէ այդ, իր ձիաւոր ոյժերը քիչ առաջ մտան վանքը, զբաղուած են իրենց ձիերը տեղաւորելով։ Այժմ մեր յոյսը ձեր վրայ է, ամեն վտանգ աչք առնելով նաւակը պէտք է փախցնէք ներսի տունը։ Դուք այսօրուայ համար էք պատրաստուում, ձեզ մատաղ, շուտ նաւակը թոցրէք ներսը։ Եւ շտապում եմ ձիաւորների մօտ, պիտի ձգձգեմ նրանց ձիերի տեղաւորումը և կերի հայթայթումը, արագ շարժուէք օգտուելով մութից և իմ ձգձգումից։ Նա հրահանգեց միաժամանակ որ նաւակը ուղիղ չթիաւարեն դէպի ծովը, այլ առաջ քաշեն ավիով Ուռուսու այգու կողմը, դէպի Բշկերտ գիւղը, այնտեղից նոր դուրս գան բաց ծովը. նախ դէպի Առտէրի ուղղութիւնը, ապա նոր թիավարեն դէպի Աղթամարը։ Ասաց ու իսկոյն գնաց զբաղեցնելու վանք մտած ձիաւորներին։

Այս պահուն ես ակնառես եղայ աշակերտների անվարան դէպի գործ, դէպի վտանգ նետուելու փութկոտ վճռականութեան: Չորս հոգի, առանց ոեւէ մատ- Սանչումի, արագութեամբ հագան հագուստին: Մէկը, որ կոչուում էր Յակոբ, ասաց, տղաներ չօլ մի հագ- նէք, գուլպայով գնանք որ ձայն չլինի: Նրան հե- տեւեցին ռերիշ երեք հոգի՝ ինքնայօժար փութաջա- նութեամբ...

Խումբով իջանք ցած, բացինք զպրոցական շէնքի գէպի ծով նայող մեծ դուռը:

Չորս պատանիները անցան ծովափը: Նաւակը, որ քաշուած էր ափի աւազի վրայ, հրեցին զգուշ ջրի մէջ ու նոյն զգուշութեամբ քաշեցին վարդապետի մատ- նանշած ուղղութեամբ, կորան մեր տեօղութիւնից ադամայ մթութեան մէջ:

Մենք չունչերնիս պահած դուռը կամաց փակե- ցինք և ըարձրանալով վերնայարկ սկսեցինք լուսա- մուտից գիտել, հազիւ կէս ժամ անցած լուսա- բաց էր, երբ սկսուեց հրացանների կրակոցը: Կա- թողիկոսարանի բարձր կտուրին հսկող պահակը նկա- տել էր ծովու բաց լողացող նաւակը, իմաց տուել ըս- պային, որն իր կարգին հրամայել էր կրակել դէպի նղզին յառաջացող մակոյկի վրան:

Մենք մեր հոգու մէջ բուռն երջանկութեան յու- զումի մի պահ ունեցանք: Մեր տղաները անվախ խի- զախութեամբ թոցրին ազատարար նաւակը և ահա աննպատակ կրակոցների տակ քաջի պէս թիավա- րում են հեռու ծովի բացերը, հրացանի գնդակի հա- սողութեան սահմանից դուրս:

Մենք չգիտենք յետ աշուն ի՞նչ կատարուեց կա- թողիկոսարանի յարկաբաժնում, միայն իմացանք որ փնտռում էին Դանիէլ վարդապետին: Ոստիկանները

եկան դպրոց էլ նրան փնտոելու. սակայն իզուր: Վարդապետը մի յարմար պահին փախել էր Ախավանքի ծառաստանների միջով, հեռացել անյայտ ուղղութեամբ (*):

Թէ նաւակի փախցնելը, թէ Դանիէլ վարդապետի ճարպիկ փախուստը շփոթութեան էր մատնել հրամանատար սպային ու զինուորներին:

Մեզ ազդարարուեցաւ դպրոցի շէնքից դուրս չըգալ: Դրան կանգնեցուցին զինուած պահակներ: Այս դրութեան մէջ մնացինք մի քանի օր, մինչեւ որ կզգու պաշարումը վերացաւ...

Դանիէլ հայր սուրբի հեռանալուց յետոյ կառավարութիւնը տեղապահ Յովսէփ Եպիսկոպոսին ու միաբանութեան անդամ Եզնիկ վարդապետին տարան Ոստան և կարգադրեցին ապրիլ Չարահան վանքում ընդ հսկողութեամբ զինուորական իշխանութեան: Կռուից յետոյ երկուսն էլ վերադարձան Աղթամար, ու ոեւէ պատասխանատուութեան չենթարկուեցան:

*) Այս պատահարի հետեւանով Դանիէլ վարդապետը դարձաւ փախսական: Լի քանի ժամանակ Վանում իբրեւ փախսական ապրելով մեր նոյն վիճակ ունեցող ընկերների հետ, Կ. Կոմիտէն նրան ուղարկեց պաշտպան: Արեսողի Թադէոս առաքելի վանքում վարեց վանահօր պարսականութիւն: Օգնեց այդ բանուկ յեղափոխական գծով զինական փոխադրութեան աշխատանքին: 1908 թ. սահմանադրութիւնից յետոյ վերադարձաւ Աղթամար իր պարսականութեան:

Դանիել Վրդ. Զատոյեան

ԾՈՎԱԳԱՇԱՐՈՒՄԻ ԵՒ ԿՈՒՒՒ ԵՐԵՔ ՕՐԵՐԸ

Մեր չորս անձնագորհ պատանիները՝ Յակոբ Գուլոյեան, Տիգրան Մազսուդեան, Տիգրան Շահպազ և Արշաւիր (ազգանուն չեմ յիշեր) նաւակը ներս-կղզին հասցնելով պատմում են Սարգսին իրենց մասնունելը և պաշարման ենթարկուելը։ Ինչպէս յետոյ իմացայ,

խումբը որոշում է ապասել գուցէ մի նաւահանգստից մի նաւ հասնի կղզին իրենց օգնութեան, մեր ընկերների գուրսի ջանքերով: Այդ չիրականանալու պարագային նոր միայն փորձեն փոքր նաւակով հեռանալ կղզուց զինուած խմբով միասին, առանց պատանիները հետերնին վերցնելու. որովհետեւ մակոյկը այնքան փոքր էր որ նոյնիսկ շատ զգուարութեամբ կը վերցնէր եօթը զինուածները իրենց զինական միջոցներով: Սա մի զգուարին ընտրութիւն էր որ պիտի կատարուէր՝ աղէտների մէջ փոքրագոյնի ընտրութեան ապաւինելով, երբ ուրիշ ելք անհնար էր:

ԱՒԱԳ. ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ

Այդ օրը Վանի Աւանց նաւահանգստից դէպի Աղթամար առաջացան ութ առագաստանաւեր, որոնցից հինգը մնացին ծովու բացերում շրջագայելով կղզին հիւսիս արեւմուտքից, երեքը եկան խարսխեցին Ոստանայ կապանի և կղզու միջեւ գտնուող Մանահճիք հրուանդանի խորշում, որ ցամաքամասի ամենամօտիկ կէտն է Աղթամարից: Նաւային այս պաշարողական շարժումը վարում էր Վանի նահանգի զինուորական իշխանութիւնը, որ ճամբայ հանած առագաստանաւերի մէջ տեղաւորած էր փոքրաքանակ զինուորներ իրենց պատրաստութեամբ, պարենով եւայլն: Նոյն օրը Մոխրաբերդ հայ գիւղի նաւահանգիստը և այնտեղ գտնուող նաւերն ու նաւակները, ենթարկուեցան հսկողութեան, վերցուեցան նաւերի բոլոր ղեկերը: Ինչպէս Աղթամարայ 1904 թ. առաջին կողմի միջոցին, երբ Սասունից նահանջող հայգուկային մի զօրաւոր ու ստուար խումբ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ

Դատականից ապաստանեց կղզին, կառավարութիւնը իւր զինուորական գործողութեանց համար խարխալ ըստեղծեց Ռչտունիքի Մանահճիր հրուանդանը գրաւելու կղզին, ահա այս անգամ եւս նոյն վայրում համախմբեց իր կանոնաւոր զինական ոյժերը, լեռնային թնդանօթներով միասին:

Այս պատրաստութեամբ նոյն օրը, վերջալոյսից մաւական առաջ, առաջին փորձ կատարեց Կրեք նաւերը, զինուորներով մօտենալու կղզուն: Այս առաջին փորձը ցոյց տուաւ որ յիրաւի Փէտայական խումբ կայ կղզու վրայ: Քանի որ առաջացող նաւերը, երբ ուրոշ հեռաւորութեան վրայ մօտենում էին Աղթամարին, ներսի կողմից լսուեցան հրացանային կրակոցներ Փէտայիների կողմից: Անմիջապէս առագաստանաւերը սկսեցին յետ վերադառնալ իրենց կայանը, առանց լուրջ կռուի բռնուելու: Մենք այս բոլորը զիտում էինք դպրոցի վերի յարկի լուսամուտից երկտրակող զիտակի միջոցով, առանց նկատելի դարձնելու մեզ: Այդ գիշերը անցուցինք խոր մտահոգութեանց մէջ, համարեա արթուն, ականջի և ուշադրութեան լարուածութեամբ դէպի զրսի ամեն ձայն կամ շշուկը:

ԱՒԱԳ ԵՐԵՔՇԱԲԹԻ

Այս օրը սկսեց լուրջ կռիւ: Նաւերի վրայ պատրաստել էին աւազով լեցուած պարկերից պատնէշներ, որոց հետեւը դիրք էին մտել կանոնաւոր զինուորները: Լեռնային երկու թնդանօթներն էլ զետեղած էին նաւերի մէջ: Սպայական կազմի ղեկավարութեամբ նաւերը առաջանալ սկսեցին, կէս առագաստները պարզած. որոշ հեռաւորութիւնից սկսեցին գործել լեռնային հրանօթները, որոց գնդակները երբեմն հասնում

էին կղզուն, այնտեղ պայթում, բարձրացնելով փռչոս
և ծուխի ամպ, որ պարզ նկատում էինք: Թնդանօթ-
ների որոտի հետ լսելի էին բաւական բուռն հրացա-
նային կրակոցներ, անշուշտ երկու կողմերից փոխա-
դարձող: Կրակոցները և ուժմբի որոտները մերթ ու-
ժեղանում էին, մերթ թուլանում, դադրում:

Թուրք զինուորական ղեկավարութիւնը սպասում
էր որ ամենազօր Թնդանօթի գնդակների պայթումով
պիտի բնաջնջուէին ներսում կռուող փոքրաթիւ Ֆէ-
տայիները, այդ կերպ իրենք պիտի յաջողէին մտնել
կղզին: Զո՛ւր յոյսեր և ջանքեր, որովհետեւ ներսին-
ները իրենց դիպուկ նշանառութեամբ անկարելի կը
կացուցանէին առագաստաւոր նաւերին չափ մօտենալ
կղզուն: Այլ ձեւով նաւերը ենթակայ պիտի լինէին
ջրամոյն լինելու վտանգին, չունենալով ծակող գնդակ-
ներից պաշտպանուելու միջոցներ:

Կռուի այս արարուածը տեւեց մի քանի ժամ, որի
ընթացքին նաւերը հնարաւորութիւն չունեցան մօ-
տիկ մերձենալու կղզու ափերին: Նախատեսուած ուժ-
բածութիւնը չտուաւ սպասուած արդիւնքը. հայ Ֆէ-
տայու մօսին հրացանի գնդակը աղդարար նշան էր
թուրքերին, որ կղզու ափին հասած անգամ կարող են
ծովամոյն լինել ու անհնար է կղզին բարձրանալը: Ե-
ղած միջոցները չէին ծառայում կղզին գրաւելու նը-
պատակին կամ ջնջելու հայ մարտիկներին:

Սկսուած նաւարշաւը ձախողանք եղաւ այդ օրը.
զինամթերքի սպառումից բացի, մարդկային կորուստ
չունենալով դանդաղօրէն նաւերը յետ վերադարձան
իրենց կայանը և Մանահճիր լեզուակի առաջ խարսխե-
ցին: Այս եւս պիտի ասենք, որ կղզու մէջ կռուող մեր
Ֆէտայի տղայք նաւերը գնդակով վնասելու և աս-
քեարների խփելու մտադրութեամբ նշանառութիւն

չէին անում, այլ միայն ազդարար կրակոցով հասկաց-
նում, որ աւելի չփորձեն մօտենալ կղզուն, այլապէս
Փէդայու գնդակին մատաղ պիտի դառնային անվրէպ:

ԱՒԱԳ ԶՈՐԵՔՇԱԲԻ

Նոյն կռուի փորձը, մի աստիճան աւելի խիստ
հրացանաձգութեամբ ու սաստկացած ուժակոծութեամբ
կատարուեցաւ Զորեքշաբթի կէսօրին: Դրական ու չօ-
շափելի արդիւնք չունեցաւ թուրք զինուորական հը-
րամանատարութիւնը. և թուում էր թէ նա ուզում էր
այս ձեւի պաշարումով և կռուի շարունակականու-
թեամբ ահաբեկման ու սովամահութեան ենթարկել
Փէտայիներին, նրանց մղելու որ անձնատուր լինին:

Նոյն օրը առաջին մութը բռնելուն պէս, խումբը
կը գործադրէ իր որոշումը. այլեւս զուր էր սպասել
օգնութեան եկող նաւի, պէտք էր թողուլ կղզին, ի-
րենց ազատ դուրս գալու բախտը կապելով չորս անձ-
նագոհ պատանիների բերած փրկարար մակոյկին, թէեւ
տարողութեամբ գրեթէ անբաւարար, վերցնելու հօթ
հայդուկներն՝ իրենց զէնքերի ծանրութեամբ միասին:

Ուրիշ ճար և միջոց գոյութիւն չունէր:

Երկար յամեցումը կարող էր անցանկալի բար-
դութիւնների և վտանգաւոր անակնկալների առաջ
դնել գաւառաբնակ մերազնէից կեանքի ապահովու-
թիւնը:

Գիշերային մթութեան մէջ Սարգիսը և իր զի-
նակիցները ողջագուերանքով, ծանր, շատ ծանր ապ-
րումով բաժանւում են կղզու բնակիչներից, յատկա-
պէս ծերունի Հայր Պօղոսից և չորս պատանիներից:

— Բարով խէրով դուք ազատուէք այս շառից,

— ասել էր Հայր-Պօղոսը — մեր բանը խէր է, Աստուած մեզ պահեց Սնդրանիկի կռուից (ակնարկը 1904-ի Աղթամարի ա. կռիւն է), էս անգամն էլ Տէրը մեզ կը փրկէ:

— Մենք ուրախ ենք լինելու, երբ բոլորդ ազատուէք: Յեղափոխական ֆէզայտ սպառնալից թող փրկուի, մենք մեր արածը արինք — ասել էր պատանիներին Յակոբը:

Օգտուելով գիշերային թանձր խաւարից, խումբը նաւակի թիւրը շարժելով յառաջանում է Առտէր կղզու ռզղղութեամբ դէպի բաց ծովը, ապա թեքում կրմրակաւերակ վանքի ծովափը, որ գտնւում էր Մոխրարեւդի և Գանձակ-Վառնից գիւղերի միջեւ: Անվտանգ, առանց արգելքի անցնում են նաւապաշարման գծից: Դուրս գալով ծովափը, նաւակի յատակին բանում անցք, մի քանի մեծ քարեր տեղաւորելով մէջը, սուղւում է նաւակը ջրի յատակը, այսպէս հետքը կորսւում: Խումբը այնտեղից բարձրանում է Գլուզական անունով լեռնագագաթին, այնտեղից գիտակներով հետեւում թէ ինչպէս գինուորները նաւերով պիտի մըտնէին կղզին:

ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԿՂԶԻՆ, ՊԱՏԱՆԻ ՅԱԿՈԲԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հետեւեալ օրը, աւագ հինգշաբթի, Հայր Պօղոսը կղզու վրայ երկու տեղ բարձր ձողի ծայրին պարսպում է ճերմակ դրօշակ, որն անշուշտ աննկատ չէր կարող մնալ մերձակայ ծովափից գինուորի գործողութիւնների վաճող սպանների ուշադրութիւնից:

Որոշուած ժամին Մանահճերի ծովափից շարժւում

Են նաւակները դէպի Աղթամար, առանց կրակ բառնալու: Առաջին նաւը կարգադրութիւն է ստանում յառաջանալով աւելի մօտենալ կղզուն. պարզ երեւում են ճերմակ դրօշակները: Նաւին թուրք ասքեարները բաց են անում մի քանի համազարկեր, փոխադարձում չտեսնելով, առաջին նաւը մոտնում նաւահանգիստ, միւսները հետեւում նրան հեռուից՝ կռուի պատրաստ վիճակում: Կղզին դուրս եկած սպան և զինուորները սկսում են աջ ձախ հրացան արձակել ու բարձրանալով մօտենալ վանքի ու միաբանութեան շէնքին: Այս շփոթ վիճակն ստեղծուած պահուն վանքի սպասաւորներից յայտնի Եղովբոս սարսափի մատնուած տնտեսաւորներից դուրս վազում ցած ծովեզերքը, աննորմալ շարժումներով ու իրեն նետում, ծովի մէջ լողալով, հանգիպակաց նաւերը: Չորս պատանիներից Խիչանցի Յակոբ Գուլոյեանը, որն ամենից կրտսերն էր, ինքն էլ անզիտակցական մղումով կը հետեւի Եղովբոսի ջրինակին, ծով կը նետէ ինքզինքը: Ահա այս պարագային ծովու վրայ եղող զինուորները կրակ կը բանան երկու ապարախտների վրայ, առաջին իսկ գընդակից կ'ըսպաննուի պատանի Յակոբը, իսկ Եղովբոսը կը մնայ անվտանգ, փրկուելով ստոյգ մահից:

Պատանու սպանութիւնը ուժգին կ'ազդէ Պօղոս վարդապետի վրայ. այս ալեւոր վանականը ինքնիրմէ ելած կը յառաջանայ դէպի զինուորները և սպան՝ գոչելով.

— Ես եմ՝ վանքի տէր և պատասխանատուն, ինչ գործ ունիք այս մանուկների հետ, որոնք ահուսարսափի մատնուած ձեր կրակոցից փախան ընկան ծովը: Փէղայի չկայ, մարդ չկայ, վարուեցէք ինձ հետ ինչպէս կ'ուզէք, անմեղներին մի խփէք, մի սպաննէք. կրակելու կարիք էլ չկայ...

Ալեւոր վարդապետի այս խիղախութիւնը, թե՛
րեւս տարիքը և սքեմը, կ'ազդէ սպայի վրայ, որ կը
հրամայէ կրակը դադրեցնել:

Հայր Պօղոսը կ'առնուի հսկողութեան տակ, վան-
քի ծառայողներին, նրանց հետ նաեւ նաւակ փախ-
ցընող մեր պատանիներին կը համախմբեն երկու
սենեակի մէջ, պահակները հսկողութեան տակ:

Շուտով կղզին կ'իջնեն միւս նաւերից զինուոր-
ներ, սպաներ և աւելի բարձրաստիճան մի զինուո-
րական հազարապետ, որի ցուցմունքով մանրամասն
խուզարկութեան կ'ենթարկեն բոլոր շէնքերը, խու-
ցերը, մառանները, ապա յետ այնու կղզու զանազան
մասերը: Ի վերջոյ Ս. Խաչ վանքը, ընկերակցու-
թեամբ Պօղոս վարդապետին:

ՀԱՅՐ-ՊՕՂՈՍԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ

Աղթամարի սոյն կռուից յետոյ, մի անգամ երբ
Հայր Պօղոսը գտնուում էր Ախավանքում, զրոյց ու-
նեցայ իր հետ կղզում կատարուած անցուդարձերի
շուրջ: Նա պատմեց թէ ինչպէս իրեն ենթարկեցին
քննութեան և ինքը ինչպէս պատասխաններ տուած
է քննիչ սպային, առաջին օրն իսկ:

ՀԱՐՑ.— Ի՞նչ եղան ֆէտայիները. Գարապաշ
էֆ.

ՊԱՏ.— Դացին, ինչպէս որ եկել էին:

Հ.— Քանի՞ հոգի էին:

Պ.— Վեց կամ եօթը հոգի էին:

Հ.— Ճիշդ չես ասում, աւելի շատ լինելու են:

Պ.— Բոլորովին ճիշդ եմ ասում, հարցրէք վան-
քի մեր պառաւներին էլ:

Հ.— Անուանները ի՞նչ էին: Գլխաւորին ի՞նչ անուն էին տալիս:

Պ.— Ոչ մէկի անունը չգիտեմ: Գլխաւոր չկար, բոլորն էլ մէկ էին:

Հ.— Ո՞րտեղացի էին:

Պ.— Աստուած գիտէ:

Հ.— Ի՞նչ տեսակ զէնքեր ունէին:

Պ.— Պէյ իմ, ես զէնքի մասին գաղափար չունիմ, վարդապետ մարդ եմ:

Հ.— Պոմպա կա՞ր հետերնին:

Պ.— Կեանքիս մէջ պոմպա տեսած չունիմ:

Հ.— Ե՞րբ եկան կղզին, և ինչո՞ւ տեղ տուիք:

Պ.— Մի գիշեր ժամանակ էր, երբ եկան վանքը և բոլորին բանտարկեցին մի տեղ, թոյլ չէին տալիս դուրս գալ: Տեղ չտալը մեր ձեռքին չէր, եթէ պետութիւնը սահմանից թոյլ է տուել էս հողը մտնեն, էս տեղ էլ կը գան, ամեն տեղ էլ կ'երթան:

Հ.— Ինչո՞ւ համար եկել էին կղզին:

Պ.— Մի բան չեմ իմանում, որ կարողանամ ասել:

Հ.— Ուրիշ ժամանակներն էլ ֆէտայիները եկե՞լ են կղզին:

Պ.— Առաջին անգամ լինելով. ֆէտայի նոր տեսայ:

Հ.— Ո՞ր կողմ գնացին:

Պ.— Նրանց գնալը մենք չիմացանք:

Հ.— Կղզում թաքստոց, պահեստ կա՞յ:

Պ.— Այդ տեսակ գաղտնի տեղեր չկան կղզում, եթէ չէք հաւատում՝ ձեր ձեռքն է, ինչքան կ'ուզէք խուզարկեցէք:

Նոյն ձեւի հարցաքննութեան ենթարկել էին Յովսէփ եպ. Թշտունուն, (որ 80 տարեկանի մօտ հասաւ

ԳԱԳԻԿԱՇԷՆ ՎԱՆՔՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

(Նկարի աջակողմը, նշենու ճիշտ տակը, հանգչում է պատանի Յակոբը)

կումն էր), ապա Եղնիկ վարդապետ Ներկարարեանին : Յովսէփ եպ. շատ կտրուկ կերպով հրաժարուել էր հարցաքննութեան ենթարկուել, ասելով որ ինքը ոչ-ինչով ծանօթութիւն և տեղեկութիւն չունի և զուր տեղ նեղութիւն չպատճառեն իրեն : Իսկ Եղնիկ Հայր սուրբը մտածուած պատասխաններով ընդառաջել էր հարցաքննութեան, միշտ պնդելով որ թէ՛ կաթողիկոսարանը, թէ՛ վանքը Օսմ. կառավարութեան հանդէպ հաւատարիմ դերի մէջ են, կատարուածները իրենց կամեցողութենից դուրս են :

Զինուորական ոյժերը երեք օր Աղթամարում մընալուց յետոյ ամբողջովին պարպեցին և հեռացան։ Մեր դպրանոցը ունեցաւ պատանի վառվռուն Յակոբի կորուստը, որ մինչեւ այժմ էլ յիշում եմ, ինչպէս երէկ...

Կրկնազատկի կիրակի օրը ուսուցչական խումբով իր դասարանի աշակերտների հետ այցի գնացինք Աղթամար կղզու նշենու ստուերախիտ ծառի հովանու ներքոյ հանգչող անձնագոհ Յակոբի թարմ հողակոյտին, որի վրայից քառասուն երկու տարիներ անց՝ այսօր էլ շոյելով անցնում են վանայ ծովու և Ռշտունեաց աշխարհի հովերը։

Հայրենի կղզու գրկում հանգչող պատանի մարտիրոս, պատի՛ւ քո հերոսութեան, պատի՛ւ քո յիշատակին։

Թէհրան 1949

ԳԻՆ՝ 75 Լ. Դ.

Հասցե՝

Doct. A. KABAKIAN
Rue Georges Picot, Imm. Total
Beyrouth, (Liban)